

ƏDƏBİYYAT

UOT: 821.512.162

BUDAPEŞT UNIVERSİTETİNİN MƏZUNU BƏKİR ÇOBANZADƏNİN MAGİSTRİK DİSSERTASIYASININ TALEYİ HAQQINDA

Vilayət Quliyev
Filologiya elmləri doktoru
Azərbaycan Respublikasının Bosniya və Herseqovindəki
Fövqəladə və Səlahiyyətli səfiri
Sarayevo, BvH
vilayat.guliyev@yahoo.com
Orcid: 0000-0001-8983-878X

Xülasə

Kırım-tatarlarının türk dünyasına bəxş etdiyi, Azərbaycan türkologiyasının görkəmli dilçi alimi Bəkir Çobanzadə ictimai-siyasi xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, özündən sonra zəngin və çoxcəhətli nəzəri-filoloji irs qoymuş, pedaqoji fəaliyyət göstərmiş, Kırım universitetinin rektoru, Azərbaycanda yeni Əlifba Komitəsinin sədri, Yeni türk əlifbası Ümumittifaq Mərkəzi Komitəsinin rəhbəri təyin olunmuş, müxtəlif illərdə BDU-nun Şərqsünaslıq fakültəsində kafedra müdiri, dekan vəzifəsində, daha sonra isə ADPI-nin filologiya fakültəsində dekan, Dilçilik kafedrasında müdir vəzifəsində işləmiş, Azərbaycan Elmlər Akademiyasının həqiqi üzvü seçilmişdir. Onun elmi rəhbərliyi ilə Ə.Dəmirçizadə, M.Şirəliyev kimi görkəmli alimlər nəslə yetişmişdir. Paris Dilçilik Cəmiyyətinin üzvü olmuş, Moskvada Şərq xalqları İnstitutunun həqiqi üzvü seçilmişdir. Bəkir Çobanzadənin gəncliyinin mühüm bir mərhələsi Budapeşt universitetində təhsil aldığı illərə təsadüf edir. Məqalə tanınmış türkoloq alim, professor Bəkir Çobanzadənin 1919-cu ildə Budapeşt universitetini bitirərək elmlər doktoru adı almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiyanın taleyinə həsr olunub. İndiyə qədər bu mövzuda tədqiqat aparmış müəlliflərin əsərləri müqayisəli şəkildə araşdırılmış, mətni hələ də aşkara çıxarılmayan əsərin dəqiq adı, məzmunu, əsaslandığı elmi-tarixi qaynaqlar, Kırım tatarlarının dil və mədəniyyəti ilə əlaqəsi kimi məsələlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Bəkir Çobanzadənin həyat və fəaliyyətinin Budapeşt dövrü ilə bağlı mübahisəli məsələlərə yeni mənbələr, fakt və sənədlər əsasında aydınlıq gətirməyə təşəbbüs göstərilir.

Açar sözlər: türkoloq alim, ictimai-siyasi xadim, Bəkir Çobanzadə, doktorluq dissertasiyası

ABOUT THE MASTER'S RESEARCHING WORK OF GRADUATE BEKIR CHOBANZADE FROM BUDAPEST UNIVERSITY

Vilayət Kuliyyev
Doctor of Philological Sciences
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary
of the Azerbaijan Republic to Bosnia and Herzegovina
Sarajevo, BiH

Summary

Bekir Chobanzade is a prominent linguist of Azerbaijani Turkology, gifted to the Turkic world by the Crimean Tatars, worked as a public and political figure and left behind a rich and multifaceted theoretical and philological heritage, conducted pedagogical activities, was rector of the Crimean University, appointed chairman of the Committee of the new alphabet in Azerbaijan, head of the All-Union Central Committee of the new Turkish alphabet, and then in different years, he was the head of the department, dean of the faculty of Eastern Studies of BSU, and then dean of the Philological Faculty of ASPU, and besides these he worked as the director of the linguistics department and was elected full member of the ANAS. Under his scientific leadership, it was grown up the generation of such outstanding scientists as A. Demirchizade and M. Shiraliev. He

became a member of the Paris Linguistic Society and was elected the full member of the Eastern National Institute in Moscow. Bekir Chobanzade's youth main stage, coincides with his years of education at the Budapest University. And the article was written in honor of the famous Turkologist, Professor Bekir Chobanzade, that dedicated to the fate of the dissertation that he submitted for the title of Doctor of Science in Budapest University in 1919. It was searching the works of authors, who conducted researching on this search, that have been comparatively explored, and were looking through the searching work, which hasn't given exact name, content, basic scientific-historical resource, and problems of connection of literature with culture of Crimean Tatars. At the same time, new sources have emerged on controversial issues related to the Budapest period of Bekir Chobanzade's life and work, and an initiative is being taken on for clarifying the problem based on facts and documents.

Key words: Turkic scientist, social and political figure, Bekir Chobanzade, doctoral dissertation.

О СУДЬБЕ МАГИСТРСКОЙ ДИССЕРТАЦИИ ВЫПУСКНИКА БУДАПЕШТСКОГО УНИВЕРСИТЕТА БЕКИРА ЧОБАНЗАДЕ

Вилайет Кулиев

Доктор филологических наук

Чрезвычайный и Полномочный Посол

Азербайджанской Республики в Боснии и Герцеговине

Сараево, БиГ

Резюме

Бекир Чобанзаде – выдающийся лингвист азербайджанской тюркологии, пожалованный тюркскому миру крымскими татарами, работал как общественный и политический деятель, оставил после себя богатое и многогранное теоретическое и филологическое наследие, вел педагогическую деятельность, ректор Крымского университета, председатель Комитета нового тюркского алфавита в Азербайджане. В разные годы назначался председателем ВЦК, заведующим кафедрой и деканом факультета востоковедения БГУ. Позже он работал деканом филологического факультета АДПИ, заведующим кафедрой языкознания, был избран действительным членом Академии наук Азербайджана. Под его научным руководством выросло поколение таких выдающихся ученых, как А. Демирчизаде, М. Ширалиев. Он стал членом Парижского лингвистического общества и был избран действительным членом Института народов Востока в Москве. Важный этап юности Бекира Чобанзаде совпадает с годами его обучения в Будапештском университете. В статье изучается судьба магистерской диссертации известного тюрколога, профессора Бекира Чобанзаде на соискании степени доктора философии при завершении Будапештского университета в 1919 г. В сравнительном аспекте анализируются труды авторов, исследовавших этот вопрос. Рассматриваются точное название, общее содержание, источники, а также связь с языком и культурой Крымских татар диссертации, текст который до сих пор не выявлен. Автор на основе новых фактов и материалов попытался также принести ясность в спорные вопросы, связанные с будапештским периодом жизни Б. Чобанзаде.

Ключевые слова: Тюркский ученый, общественный и политический деятель, Бекир Чобанзаде, докторская диссертация.

Aktuallıq. Müasir dövrümüzdə türkologiyanın aktual problemlərindən biri XX əsrin repressiya illərinə təsadüf edən görkəmli türkoloqların həyat və yaradıcılığı ilə bağlı məlumatların, onların itmiş və ya itirilmiş əsərlərinin araşdırılması ilə bağlı tədqiqatların toplanmasıdır. Kırım-tatarların türk dünyasına bəxş etdiyi görkəmli şəxsiyyətlərdən biri, dilçi, ədəbiyyatşünas, mətnşünas alim, şair, nasir və müəllim Bəkir Çobanzadə irsinin toplanması, tərcümeyi-halının amansızcasına silinmiş səhifələrinin bərpası onun işıqlı ruhu qarşısında borcun qaytarılması

cəhətdən də önəmlidir. Bu məsələni aktual edən daha bir cəhət təhrif edilmiş, gizlədilmiş tariximizin qaranlıq səhifələrinin işıqlandırılmasıdır.

Annotasiya. Azərbaycanın tanınmış türkoloq alimi Bəkir Çobanzadənin Budapeşt universitetində təhsilini bitirdikdən sonra yazdığı dissertasiya işinin naməlum taleyi represiya qurbanı olmuş, elm aləminə məlum olmayan magistr dissertasiyasını tarixin qaranlıq dalanlarında axtarmaq təşəbbüsü bu sahədə aparılan araşdırmaların aparılmasının vacibliyinə diqqət çəkir. Eləcə də fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın adı və mövzusu haqqında Bakı Dövlət universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə 1934-cü ildə rus dilində öz əli ilə yazdığı son tərcümeyi-halında elmi əsərinin adını “Кажущиеся сингармонические несоответствия в “Кодексе Куманикусе” и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində göstərməsinə diqqət çəkilmişdir [7, 207].

Metod. Məqalədə təsviri-müqayisəli, qarşılaşdırma metodlarından istifadə edilmişdir.

Giriş. XX əsr Azərbaycan türkologiyasının görkəmli nümayəndələrindən biri, professor Bəkir Sidqi Çobanzadənin (1893-1937) Budapeşt universitetində ali təhsilini başa vurmağı ilə bağlı macar dilində yazılmış və çox güman ki, avtoqraf olan sənədi ilk dəfə polyak türkoloqu Henrix Yankovski aşkara çıxarıb Macarıstan EA-nın “Acta Orientalia” məcmuəsində çap etdirmişdir [1, 141]. Aradan altı il keçəndən sonra eyni məxəzi bu dəfə macar türkoloq Mariya T. Nyuri türkcəyə tərcümədə hazırladığı topluya salmışdı [2, 41]. Bu Eötvöş kollegiumu pansionatında, 2-ci mərtəbə 17-ci otaqda yaşayan “doktor Bəkir Sidqinin” həmin təhsil ocağının rektoruna yazdığı 15 oktyabr 1919-cu il tarixli ərizədir. Sənəddə onun 1916-cı il oktyabrın 12-də (bəzi mənbələrdə bu tarix 9 oktyabr kimi göstərilir – V.Q.) universitetdə dərslərə başlaması, təhsilini altı semestr ərzində davam etdirməsi, 1918-ci ilin may ayında əsas, 1919-cu ilin aprelinde isə xüsusi imtahanları verməsi (bakalavr və magistr imtahanları nəzərdə tutulur – V.Q.) öz əksini tapmışdı. Soyadının əvvəlindəki “doktor” ünvanından da göründüyü kimi, ərizəni yazdığı dövrdə artıq fəlsəfə doktoru adını almaq üçün tələb olunan elmi işi – dissertasiyanı başa çatdırıb müdafiə etmişdi. Əks təqdirdə kollegium rektoruna ünvanlanan rəsmi sənəddə Bəkir Çobanzadə özünü bu şəkildə təqdim edə bilməzdi.

İndiyə qədər türkoloq alimin bioqrafları arasında göstərilən tarixlə bağlı fikir ayrılığı mövcuddur. Fakt və məlumatlara münasibətinin dəqiqliyi ilə seçilən, ən başlıcası isə Çobanzadə ilə eyni dövrdə yaşayan Abdulla Taymas [3, 240] habelə İsmail Otar [4, 17] kimi tədqiqatçılar Bəkir Sidqinin fəlsəfə doktoru adını 1919-cu ildə, Səftər Naqayev [5, 92], habelə alimin rəsmi tərcümeyi-halına əsaslanan azərbaycanlı filoloqlar Ədalət Tahirzadə və Əskər Quliyev [6, 77] isə 1920-ci ildə aldığını qeyd edirlər. Henrix Yankovski və Mariya T. Nyurinin çap etdirdikləri mötəbər sənəd 1919-cu il tarixinin dəqiqliyini və bu məsələ ilə bağlı polemika açmağın lüzumsuzluğunu göstərir.

Sənəddə diqqəti çəkən daha iki məqam var: Çox güman ki, artıq özünü elmə həsr etmək qərarına gələn Bəkir Sidqinin yaxın dövr tədqiqat layihəsi kimi professor Dyula Nemetin təklifi ilə “Türk nəsrinin tarixi” adlı əsər üzərində işləmək istədiyi qeyd olunur [1, 141]. Digər tərəfdən yazdığı dissertasiya ilə əlaqədar ortaya çıxan mübahisəli məsələlərə aydınlıq gətirmək, bəzi məqamları dəqiqləşdirmək niyyəti ifadə edilir. Sənəddəki “özümü pedaqoji imtahanlara hazırlayıram” sözlərindən isə aydın olur ki, kırımlı gənc imkan yaranacağı təqdirdə təhsilini davam etdirmək və gələcəkdə pedaqoji sahədə çalışmaq niyyətindən də əl çəkməmişdi.

Eötvöş kollegiumunun rəhbərliyinə son müraciət eyni zamanda Bəkir Sidqinin ali təhsil diplomuna yiyələnəndən sonra da yol ayrıcında qaldığını, gələcək həyatını necə quracağı, harada yaşayacağı, hansı sahədə çalışacağı barədə konkret təsəvvürə malik olmadığını da göstərməkdədir. Bunu aşağıdakı sətirlər də sübut edir: “Son beş-altı ildə doğma yurdumla hər hansı bir şəkildə əlaqə saxlaya bilməmişəm. Heç yerdən maddi dəstək almadığından hazırda Konstantinopola getməyim imkan xaricindədir. Həm də belə səyahət çətin və son dərəcə bahadır” [1, 141].

İndi isə fəlsəfə doktoru ünvanı almaq üçün təqdim edilən dissertasiyanın adı və mövzusu haqqında. Bakı Dövlət universitetinin professoru Bəkir Çobanzadə 1934-cü ildə rus dilində öz əli ilə yazdığı son tərcümeyi-halında elmi əsərinin adını “Кажущиеся сингармонические несоответствия в “Кодексе Куманикусе” и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində göstərmişdi [7, 207]. Buradan da göründüyü kimi, özünəməxsus antologiya xarakteri daşıyan, hətta müəyyən ensiklopedizm (üçdilli lüğət, danışq kitabçası, çeşidli dini və ədəbi mətnlər, folklor nümunələri və s.) ünsürlərindən xali olmayan və daha çox praktik məqsədlərə xidmət edən əsər türkoloqların bir qisminin fikrinə görə Krım mənşəli orta əsrlər yazılı mətnlərinə – kuman (polovets) abidəsi “Codex Cumanikus”a (“Kodeks Kumanikus”), yaxud “Kuman kitabına” həsr olunmuşdu.

Əlyazmanın elmə məlum olan yeganə nüsxəsi hansı yollasa böyük İntibah şairi Françesko Petrarkanın (1304-1374) kitabları arasına düşmüşdü. 1362-ci ildə o, bir çox bahalı foliantlarla birlikdə “Kodeks Kumanikusu” da Venesiya kitabxanasına hədiyyə etmişdi. Tam adı “Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum”. Anno 1303. Die 11 Julii” (“Fars, Kuman və Latın lüğəti. Anonim əlyazması”. 1303-cü il, 11 iyul) şəklində göstərilən abidə indi də buradakı Saint Markus (Müqəddəs Mark) kilsəsinin kitabxanasında, DXLIX (549) şifrəsi altında saxlanmaqdadır [8].

Kodeksin ilk tədqiqatçısı alman əsilli sinoloq-şərqşünas, bir müddət Rusiya İmperator EA-da çalışan akademik Henrix Yulius Klaprot (1783-1835) olmuşdu. O, abidənin birinci hissəsini fransız dilinə çevirərək qısa tarixi-filoloji araşdırma ilə 1828-cü ildə Parisdə “Asiyaya tədqiqləri” [9, 67-109] seriyasından “F.Petrarkanın kitabxanasından alınmış latın-fars-kuman lüğəti” adı altında çap etdirmişdi.

Əldə olan və çox güman ki, tələbə Bəkir Sidqinin də yararlandığı mətni ilk dəfə 1880-ci ildə Budapeştdə macar türkoloqu Geza Kun hazırlayıb nəşr etmişdi (10) Kitab aradan yüz il keçəndən sonra, 1981-ci ildə Macarıstanda yenidən işıq üzü görmüşdü (11) Başqa bir nəşr isə 1887-ci ildə Peterburqda meydana çıxmışdı. Onun müəllifi tanınmış rus türkoloqu, akademik V.V.Radlov idi. Çox güman, tələbə Bəkir Sidqi dissertasiyası üzərində işləyərkən əsasən həmin iki nəşrdən faydalanmışdı.

“Kodeks Kumanikus” digər türk dilləri ilə bir sırada həm də Krım-tatar dilinin ən qədim abidələrindən sayılır. Bu mənada universitet illərində ana dili və vətəninin atəşin təəssübkeşi kimi tanınan Bəkir Sidqinin belə həssas mövzuya müraciəti təbii idi. Məlum olduğu kimi, abidənin dili latınca mətnə “cumanikum” – kuman dili, kuman dilindəki mətnə isə “tatarçe”, yaxud “tatar tili” (“Bu tatar tili”) şəklində verilmişdi. Təbii ki, buradakı “tatar” təyini daha çox ümumiləşdirici səciyyə daşıyırdı.

İtalyan və alman missionerlərinin sırf praktik zərurət ucbatından qıpçaqların qərb qolunun danışq dili əsasında tərtib etdikləri, müvafiq şəkildə italyan və alman hissələrinə bölünən “Kodeks Kumanikus” latın-fars-kuman sözlüyündən, dini mətnlərdən, xüsusən də İncildən alınan hissələrdən, dualardan, müdrik kəlamlardan, tapmacalardan və s. ibarət idi. Burada həm də Avropada ilk dəfə türk qrammatikası haqqında müəyyən bilgilər verməyə təşəbbüs göstərilmişdi. İlk növbədə fransiskan rahiblər və katolik din xadimlərinin fəal iştirakı ilə hazırlanan “Kodeks Kumanikus” praktik danışq kitabçası olmaqla bir sırada, həm də müəyyən dərəcədə missionerlik məqsədinə – türklər arasında xristianlığı yaymağa xidmət edirdi.

Macarıstanda türkcə yazılı mətnlərə marağın öz tarixi kökləri vardı. Həm də bu yalnız macarların türk əsilli olmaları ilə bağlı dolaşan versiyalardan irəli gəlmirdi. Uzaq 1239-cu ildə indiki qazaxların əcdadları sayılan qıpçaqlar Kotyan xanın (macarca Kötöny, ?-1241) rəhbərliyi altında Macar krallığına pənah gətirmişdilər. Tezliklə Kral IV Belanın razılığı ilə onun ordusunda xidmətə cəlb olunmuş və süvari hissələrin əsas özəyini təşkil etmişdilər. Dəşti-Kıpçakdan gələn bu insanlar, bəlkə də, hansısa cəhətləri, keyfiyyətləri ilə yerli xalqa hələ də yaddaşlarının alt qatında yaşayan qədim hunları xatırladığından macarlar arasında “kun” kimi tanınmağa başlamışdılar. Latın qaynaqlarında isə onlardan kumanlar kimi bəhs edilir. Əski kunların izləri Macarıstanda indi də qorunub saxlanmaqdadır. Ölkənin Nadkunşaq (hərfən Böyük Kun yeri kimi tərcümə etmək olar – V.Q.) və Kiçkunşaq (Kiçik Kun yeri) tarixi rayonları onların adları ilə

bağlıdır. Qazax dilində “yalquzaq” anlamını verən Korsak şəhəri macar qırpaqlarının tarixi paytaxtı sayıla bilər. Bizim günlərdə həmin şəhərdə Kotyan xanın at belində əzəmətli heykəli ucaldılmışdır.

Təbii ki, zaman keçdikcə kunlar dillərini, bir sıra adət-ənənələrini unutmağa başladılar. On cildlik “Osmanlı tarixi” əsərinin müəllifi, Avstriya tarixçisi Yosef fon Hammer-Purqştallın (1774-1856) yazdığına görə Macarıstanda əcdadlarının dilində danışa bilən sonuncu kun 1780-cı ildə ölmüşdü [12, 38]. Aradan keçən onilliklər ərzində yerli əhali ilə qaynayıb-qarışmaq nəticəsində zahiri görünüşləri də müəyyən dəyişikliyə uğramışdı. Amma özlüyündə aydındır ki, italyan və alman missionerləri ilə təmas qurduqları XIV əsrin ilk onilliyində müasir dövrdə də anlaşılması xüsusi çətinlik törətməyən türkcədə danışdılar. Bu mənada tələbə Bəkir Sidqinin dilçilik baxımından araşdırdığı “Kodeks Kumanikus” macarlarla türklər, bütünlükdə isə Avropa ilə türklər arasındakı çoxəsrlik əlaqələrin tarixinə işıq salan bir əsər kimi də qiymətli və əhəmiyyətli dir.

Lakin, təəssüf ki, Bəkir Sidqinin tarixi və linqvistik baxımdan maraq doğuran bu spesifik dilçilik araşdırması günümüzə qədər gəlib çatmayıb. Bizə yalnız əsərin yetərinə dəqiq olmayan adı bəllidir.

Həmin ad isə müxtəlif müəlliflərin tədqiqatlarında müxtəlif şəkildə təqdim olunur. Məsələn, F.Aşnin [7, 208] dissertasiyanın adını “Мнимые нарушения ассимиляции гласных в Kodex Kumanikus”, S.Naqayev [6, 17] “Kodex Kumanikus yazma edebi yadigarlığı və türki dillərdə artikulyasiyanın temel problemləri”, Ə.Tahirzadə və Ə.Quliyev [5, 78] “Кажущиеся сингармонические несоответствия в Kodex Kumanikus и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках”, İsmail Otar [4, 233] “Кırпаqların Kodex Kumanikus yazma edebi abideleri və türki dillərdə teleffuzun temel problemləri”, E.Kovaç [13, 233]. “Недостаточная адаптация согласных в Kodex Kumanikus и проблемы артикуляционной базы в тюркских языках” şəklində vermişlər. Mahiyyət bəllidir, amma təfərrüata varsaq, ilk qaynaq əldə olmadığı üçün bu adların hansının daha dəqiq sayıla biləcəyini söyləmək imkan xaricindədir. Çünki adları çəkilən tədqiqatçıların heç biri əsəri görməyib. Məlumatlar çeşidli dəyişikliklərə uğrayaraq mənbələrin birindən digərinə keçib. Belə şəraitdə dəqiq variant kimi müəllifin özünün verdiyi ad daha məqbul hesab oluna bilər.

Henrix Yankovskinin sələfinin məşhur dilçilik əsərinin izinə düşmək istiqamətindəki çoxillik axtarırları bir nəticə verməmişdi. Hətta tədqiqatçıda “Kodeks Kumanikus” haqda dissertasiyanın Bəkir Çobanzadənin adı ətrafında dolayan çoxsaylı miflərdən biri olması ilə bağlı şübhələr yaranmağa başlamışdı. Lakin macar həmkarı professor İştvan Mandoki Kunqur [14] Budapeşt universitetində türkologiya üzrə ixtisas kursu keçdiyi 1960-cı illərdə Bəkir Sidqinin dissertasiyasını gördüyünü, diqqətlə oxuduğunu, hətta oradan bəzi yazılı qeydlər götürdüyünü bildirmişdi [1, 132]. Mandokinin dediyinə görə, əsər bütünlükdə dövrün elmi ənənə və tələblərinə cavab verən şəkildə hazırlanmışdı. Macar aliminin vaxtsız vəfatından sonra ip ucu yenidən itirilmişdi. Bəlkə də, Macarıstanın kitabxana və arxivlərində daha diqqətli axtarırlar gələcəkdə bu maraqlı türkoloji araşdırmanın izinə düşməyə imkan yaradacaqdır.

Bəkir Sidqinin fəlsəfə doktoru adı almaq üçün təqdim etdiyi dissertasiya işinin mövzusu ilə bağlı fərqli fikirlər də mövcuddur. Məsələn, budapeştli türkoloq Andraş Bodroqliqeti hər hansı bir mənbə göstərmədən onun “1919-cu ildə macar ədəbiyyatı haqda doktorluq dissertasiyası müdafiə etdiyini” [15, 463] yazır. Eyni fakt Budapeştdə nəşr olunan “Dünya Ədəbiyyatı Ensiklopediyası”nın “Çobanzadə Bəkir Sidqi Bavbek” adlı məqaləsində də öz təsdiqini tapıb [16, 461]. Amma Kodeks Kumanikusdan fərqli olaraq son iki təsadüfdə nəinki əsərin konkret mövzusu, heç adı da bəlli deyildir. İsmail Otar isə belə fikirdədir ki, Bəkir Sidqi “türk filologiyası, ərəb ədəbiyyatı tarixi və macar ədəbiyyatı tarixi mövzularında doktora vermişdi” [4, 16]. Əlbəttə, eyni müstəviyə gətirilməsi mümkün olmayan son dərəcə geniş, mücərrəd mövzunun bir magistrlik dissertasiyası səviyyəsində araşdırılması inandırıcı görünə bilməz. Aydın məsələdir ki, irəli sürülən kontekstdə söhbət, əslində, kırımlı tələbənin universitetdə daha əsaslı şəkildə öyrəndiyi ixtisas fənlərindən gedə bilərdi. Amma İsmail Otarı tam haqsız çıxarmaq da mümkün deyil. Çünki öz iddiasını irəli sürərkən o, aşağıda da görəcəyimiz kimi ilk növbədə Budapeşt universitetindən Bəkir Sidqiyə verilən diplomdakı qeydlərə əsaslanmışdı. İsmail Otarın Kodeks Kumanikus

mövzusunda tədqiqatla bağlı fikirləri əsərin meydana çıxma zamanı baxımından da fərqlidir. Müəllif hesab edir ki, Bəkir Sidqi bu əsəri (“incələməni”) dissertasiya deyil, sərbəst tədqiqat mövzusu kimi Budapeştdəki Şərq Ticarəti Akademiyasında işlədiyi dövrdə keçmiş müəllimi, türkoloq – professor, Macarıstan EA-nın müxbir üzvü İqnats Kunoşun təşəbbüsü və rəhbərliyi altında yazmışdır. Mümkündür, lakin bu versiyanı sübut etmək üçün yetərli fakt-sənəd bazası olmadığından onu yalnız Otarın ehtimalı saymaq daha məqbuldur.

Beləliklə, kuman yazıları ilə bağlı tədqiqat ortada olmasa da, həm müəllifin şəxsi şahidliyi, həm də əsəri, necə deyirlər, əlinə alıb gözdən keçirməyə imkan tapmış şahidin - türkoloq İştvan Mandokinin təsdiqi fakta tam şübhə ilə yanaşmağı istisna edir. Digər tərəfdən Bəkir Çobanzadənin 1919-cu ildə Budapeşt universitetindən “Türk filologiyası. Ərəb ədəbiyyatı. Macar ədəbiyyatı tarixi doktoru” diplomu alması da sənədlərdə əks olunan gerçək faktdır [1, 130].

Doğrudur, indiyə qədər azsaylı tədqiqatçıların gördüyü həmin sənəd diplomun əslisi deyil, yalnız Peştdə yerləşən Osmanlı konsulluğu tərəfindən əslinə uyğunluğu təsdiq olunan surətidir. Üzərindəki hicri “9 Kanuni-əvvəl 1334-cü il” (miladi 15 may 1919-cu il) tarixi diplomun dissertasiya işinin müdafiəsindən dərhal sonra verildiyini və eyni operativliklə də təsdiqləndiyini söyləməyə əsas verir. Yeri gəlmişkən, gənc Bəkirin soydaşı və din qardaşı kimi Budapeştdə dostluq əlaqələri saxladığı konsul Enis Behic bəy diplomun üzərində ərəb hərfləri ilə aşağıdakı qeydi yazmışdır: “Cənab Bəkir Sidqi Macarıstan Universitetində türk filologiyası, ərəb ədəbiyyatı tarixi və macar ədəbiyyatı tarixi kurslarını başa vurduqdan sonra imtahanlar verib və fəlsəfə doktoru ünvanına layiq görülüb. Diplom adı çəkilən universitetin professorlar şurasının müvafiq qərarı ilə təqdim olunub və 9 Kanuni-əvvəl 1334-cü ildə Peştdəki Konsulluğun əməkdaşları tərəfindən nəzərdən keçirilib” [17,12]. Çox güman, “nəzərdən keçirilib” dedikdə sənədin əslinə uyğunluğuna işarə edilmişdi. Nəhayət, konsulluq qeydində əksini tapan dəqiq tarix diplomun 1920-ci ildə verildiyini iddia edən S.Naqayev, habelə Ə.Tahirzadə və Ə.Quliyev kimi tədqiqatçıların haqlı olmadığını göstərir.

Artıq vətənə qayıdıandan sonra, 1922-ci ildə 29 yaşlı Bəkir Çobanzadə Tavriya universitetinin professoru vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Professor adının hansı sənədlər əsasında verildiyini araşdıran D.P.Ursu Kırım və Moskva arxivlərində axtarış aparsa da, Budapeştdə alınan diplomun izinə düşmək mümkün olmamışdı [18,71]. Naməlum səbəblərdən Bəkir Çobanzadənin zaçot kitabçası və diplomunun surəti (əslinin taleyi bəlli deyil) 1920-ci ildə bir müddət Lozannada qonağı olduğu Kırım milli hərəkatının liderlərindən Cəfər Seyidəhməd Kırımda qalmışdı. Kırım tatarlarının tarixinə və ədəbiyyatına dair bir sıra əsərlərin müəllifi, Bilkent Universitetinin professoru Hakan Kırımlının Henrix Yankovskiye bildirdiyinə görə, hazırda diplomun əslisi Kırım tatarlarının Ankaradakı “Emel” fondunun arxivində saxlanmaqdadır [1,132].

Nəticə. Dissertasiyaya gəldikdə isə, heç şübhəsiz, əgər Mandoki kimi ciddi, məsuliyyətli alim 1960-cı illərdə onu gördüyünü [Bu mühüm şərtidir. Çünki İkinci Dünya müharibəsindən sonra kağız qıtlığı ucubandan o qədər də əhəmiyyətli sayılmayan bir sıra arxiv materialları təkrar emala göndərilmişdi [2, 39] -V.Q.], əlində tutduğunu, hətta bəzi sitatlar götürdüyünü etiraf edərsə, deməli, əsərin həmişəlik itirildiyini düşünmək hələ tezdir. Görünür, axtarış dairəsini genişləndirmək, axtarıları yalnız bir deyil, oxşar adlar və mövzular ətrafında da davam etdirmək lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Henryk Jankowski. Notes on Bekir Chobanzade`s life and activity in Hungary (With the publication of a new document). Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungareum, Tomus XLVII (1-2), 1994.
- 2.Mariya T.Nyuri. Çobanzade`nin Budapeşte`de yazdığı şiirlər haqqında, Kıbrıs Balkanlar-Avrasiya Türk Edebiyyatları Kurumu (KİBATEK) IV Uluslararası Sempozyumu, 9-14 Mayıs 2000, Struqa-Makedonya.

3. Abdulla Battal Taymas. Kırmılı Filolog-Şair Bekir Çobanzade`yi Tanıtma Tecrübesi. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı. Belleten. Ankara, 1954.
4. İsmail Otar. Kırmılı Türk Şair və Bilgini Bekir Sıtkı Çobanzade. İstanbul, 1999.
5. Сафтер Нагаев. Медений инкъилип аскери, Тошкент, 1991.
6. А. Таирзаде, А. Гулиев. Профессор Бекир Чобанзаде. “Советская тюркология”, 1992, № 6.
7. Ф. Д. Ашнин, Бекир Вагабович Чобан-Заде. “Народы Азии и Африки”, 1967, № 1.
8. https://en.wikipedia.org/wiki/Codex_Cumanicus
9. Вах. Gabain fon A. Codex Cumanikus`un dili// 9. Akalın M. Tarihi türk şiveleri. Ankara, 1988.
10. Kun Géza. Codex Cumanicus bibliothecae ad templum Divi Marci Venetiarum Prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit, Budapest, 1880.
11. Kun, Géza. Codex Cumanicus, Edited by G. Kuun, with the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti, МТАК, Budapest, 1981.
12. Tarik Demirkan. Macar Turançıları, İstanbul, 2000-ci il.
13. Kovacz Előd. Bekir Szitki Csobanzade eletrayza irodalimi munkassaganak magyar vonatkozasai es het kiadatlan verse. (A krimi tatar költö halalanak evforddulojara). Kellekutatas, 1996 özs-2002.
14. İştvan Mandoki haqda daha geniş məlumat üçün bax. Badrutdin, Kopan üzengi, Ankara, 2019.
15. Andras Bodrogligeti. Csobanzade Bekir Szidki. İn Vilagirodalimi Lexikon. Budapeşt, 1972, s. 463
16. Dünya Ədəbiyyatı Ensiklopediyası, c. II, Budapeşt, 1972, s. 461 (macar dilində)
17. Abdulla Battal Taymas. Kırmılı Bekir Çobanzadenin Şiirleri. Türkiyat Mecmuası, 1955, c. 12.
18. Д. П. Урсу. Бекир Чобанзаде. Жизнь, судьба, эпоха. Симферополь, 2012.

Rəyçi:

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
f.e.d., prof. Mahmud Allahmanlı